

ПРОСТОРОВО-ЧАСОВИЙ АНАЛІЗ АНТРОПОГЕНІЗАЦІЇ ДНИЩА ДОЛИНИ УМАНКИ

Лаврик О. Д.

кандидат географічних наук

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

s-lavrik@yandex.ru

Малі річки завжди відігравали винятково важливу роль у природі. Саме вони є «кровоносними капілярами», які живлять водою великі ріки. Людина, негативно впливаючи на річкову долину, змінюючи хімічний склад води, повільно і поступово знищує річку. Деградація малих рік запускає ланцюгову реакцію, що приводить до загибелі основних водних артерій. Річка Уманка є типовим представником малих річок України, які вважаються проблемними в екологічному відношенні і значно трансформованими з погляду антропогенного ландшафтознавства. Тепер річище та заплава Уманки повністю змінені внаслідок господарської діяльності людини, її екологічний стан значно погіршився.

Уманка бере початок між селами Вербоватою і Пенъожковим Христинівського району Черкаської області. Витік річки знаходиться в V-подібній долині, ширина якої 800 м, глибина до 30 м. Уманка впадає в Ятрань між селами Заячківка та Коржова і разом з нею вливається в Синюху, яка є лівою притокою р. Південний Буг. На своєму шляху р. Уманка приймає 17 приток, найбільшими з яких є р. Кам'янка, р. Паланка і р. Дмитрушка. Довжина р. Уманки в Уманському районі складає 36 км. Площа водозабору 406 км². Ширина долини р. Уманки змінюється в межах 100 – 150 м, іноді – 300 м. Перевищення заплави над урізом річки складає 4,0 – 1,5 м. Ширина русла змінюється в межах 3,5 м, іноді досягає 10 м (с. Гродзеве), глибина не перевищує 2 – 3 м. Ухил русла становить 1,45 м/км, середня швидкість течії – 0,25 м/с. Живлення річки відбувається, як правило, за рахунок атмосферних опадів. Річище Уманки глибоко врізане в кристалічні породи каньйоноподібної долини з заплавною терасою. Схили долини складаються з лесоподібних суглинків, русло – глинисте, з незначним вмістом піску. Переважаючими ґрунтами русла ріки є глини та суглинки з домішками рослинних решток і мулу.

Регіональні археологічні дослідження показують, що люди почали селитися на схилах берегів Уманки у III тис. до н.е. Пізніші знахідки відносяться до часів трипільської, скіфської, черняхівської, білогрудівської культур і доби Київської Русі.

Вперше Уманка згадується в Супрасльському літописі 1497 року: «Того же лета приидоша татарове Перекопии и попленища множество у во Олевской волости и в Мозырской, и вгонища их князь Михайло, а князь Костянтин Острозский с дворяне князя великого на другой недели в субботу по Велици дни у земли Брянской на Сороце реце на Кошиловских селищах у других верх Умы реки у могилы Петухова и избища всех до конца». Місцевий краєзнавець

Г.П. Бевз вважає, що Ума – це і є теперішня Уманка, оскільки мова йдеться про Брацлавські землі та річку Сороку, витік якої знаходиться недалеко від витоку Уманки.

Територію, якою протікала на той час річка Уманка називалася пустиня Гумань. Можливо вже тоді на берегах річки існували поселення, які зазнавали спустошливих набігів монголо-татар. У 1569 році після остаточного об'єднання Польщі з Литвою Правобережна Україна відійшла до Речі Посполитої. З 1609 року «Уманська пустош» належить брацлавському старості Валентію Калиновському, який починає відбудовувати місто. Вже через 20 років (в 1629 р.) місто нараховує 1067 димів – понад 6 тисяч мешканців. На карті Гійома Лавассера де Боплана в 1644 р. Умань зображується як потужна фортеця. Місце для фортифікаційного укріплення підібрано надзвичайно вдало. На цій території річище Уманки активно меандрує і річка півколом оточувала фортецю, виступала природним бар'єром при наступах ворога. По периметру фортеці був насипаний земляний вал і споруджені кріпосні стіни з високих дубових колод. На річці з боку Звенигородського передмістя знаходився підйомний міст до Раківської брами. Від берега Уманки через сучасну вул. Радянську, а далі через парк Героїв до яру проходив безводний глибокий кріпосний рів, над яким проти брами фортеці нависав підйомний міст. У 1674 р. фортеця була спалена турецьким військом і майже півтора десятка років лежала в руїнах. У 1761 р. новий власник Умані польський магнат Фелікс Станіслав Потоцький відбудував фортецю, однак у 1768 році місто спалене гайдамаками.

На жаль, точно не вдалося встановити час створення Осташівського ставка (Осташівки) на Уманці. Однак відомо, що в 1788 році в місті діє 4 водяних млини: на Осташівській греблі, на Зарембовій, на греблі біля теперішнього підприємства «Іскра» і на греблі навпроти господарчого двору заводу «Мегомметр» (дві останніх не збереглися).

Починаючи з кінця XVIII ст. місто активно розростається, поступово проходячи на своєму шляху історико-соціальні етапи розвитку. На річці Кам'янка (ліва притока Уманки) за наказом того ж С.Ф. Потоцького в 1796 р. починають споруджувати каскад ставів для створення архітектурного ансамблю парку «Софіївка».

На картах 1844, 1872, 1879, 1903, 1914 років стан русла Уманки залишається майже однаковим.

Влітку 1954 і 1955 років замість дерев'яних мостів в Умані будуються залізобетонні: по вул. Заводській через р. Уманку; по вул. Жовтневій на Осташівській дамбі; на Зарембовій греблі (р. Паланка); по вул. Ленінської Іскри (біля млина); на повороті від дендрологічного парку «Софіївка» до Нової Умані через р. Кам'янку. Розпочинається будівництво дамби через річку Уманку в напрямі до майбутньої вул. Праці.

У 1958 р. запущено ТЕЦ. Технічний водозабір для потреб ТЕЦ облаштували на Осташівському ставку. Для цього став був розширений шляхом реконструкції дамби та будівництва нового шлюзу. У такому вигляді Осташівка існує до теперішнього часу.

У другій половині ХХ століття на річці Уманці виникає ряд водогосподарських споруд, які змінюють структуру її річища та заплави. Зараз на Уманці та її притоках побудовано 106 ставків. Найбільшими є ставки сіл Заячківка, Сушківка, Гродзево, а також Осташівський, Городецький, Олександрівський.

Вище за течією перед містом Умань розташовується с. Городецьке Городецький став створений земляною греблею, в якій влаштовано водоскид з донним водовипуском. Укіс греблі з боку ставу закріплений каменем. Довжина греблі 150 м. Площа водного дзеркала ставу – 20,0 га, максимальна глибина біля греблі – 2,5 м, об'єм води – 300 тис.м³. Днище ставу замулене. Прозорість води в різних місцях різна: на глибині 0,5 м вода прозора, 1,7 м – мало прозора. Швидкість течії – 5 м/с.

Нижче греблі Уманка представлена системою риборозплідних ставків, розміщених в правобережній заплаві р. Уманки.

Після ставків рибного господарства Уманка входить у межі міста, потрапляючи в Осташівський ставок.

Трансформацію водойми в історичному аспекті можна спостерігати, порівнюючи карту міста 1903 р. з сучасною мапою (рис. 1–2).

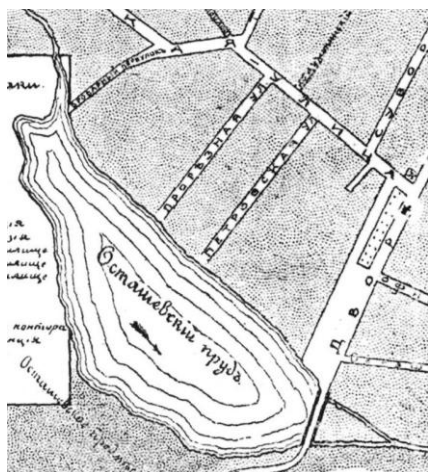

Рис. 1. Осташівський став на карті 1903 р.

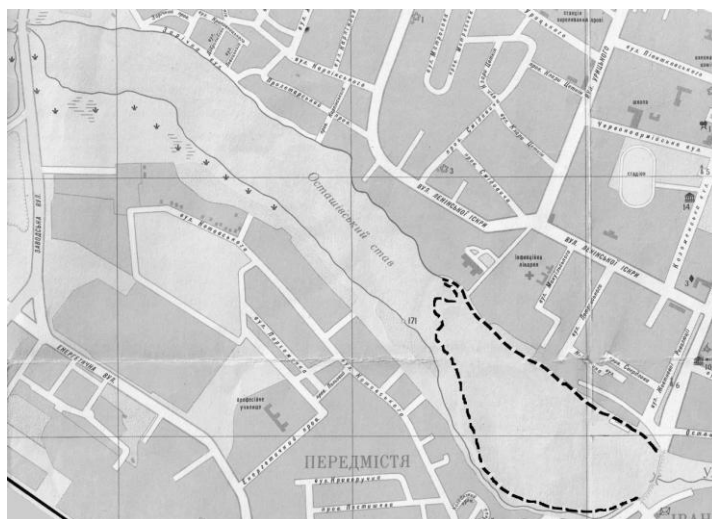

Рис. 2. Осташівський став на сучасній карті (пунктирною лінією показано попередній розмір водойми)

Аналізуючи наявний картографічний матеріал відмічаємо значну зміну площі та берегової лінії водойми. Цікавим також є те, що падаючи із греблі вода розподілялася в двох рукавах, утворюючи невеликий трикутний острів. Зараз Уманка, виходячи із дамби тече в одному річищі. Тепер довжина Осташівського ставу 2150 м, максимальна ширина 410 м. Центральна частина водоймища має рівномірну глибину 3 – 3,2 м, шар мулу до 0,5 м. Площа водного дзеркала ставу – 58,5 га, максимальна глибина води біля греблі – 3,5 м, об'єм води – 994 м³.

Став використовується для технічного водопостачання промислових підприємств, оскільки на лівому березі розміщено ливарний цех, вітамінний завод, завод пиво-безалкогольних виробів, лікєро-горілочаний завод. На лівому березі сільськогосподарські ділянки місцевих жителів в окремих місцях підходять майже безпосередньо до води, залишається тільки вузька прибережна стежка. Прибережна рослинність представлена такими видами, як рогіз широколистий (*Typha latifolia L.*), частуха подорожниковидна (*Alisma plantago aquatica L.*), комиш лісовий (*Scirpus sylvaticus L.*), гірчак земноводний (*Polygonum amphibium L.*), осока чорна (*Carex nigra (L.) Reichard.*), осока рання (*Carex praecox Schreb.*), череда трироздільна (*Bidens tripartita L.*), полин звичайний (*Artemisia vulgaris L.*), перстач гусячий (*Potentilla anserine L.*), конюшина повзуча (*Trifolium repens L.*).

Ширина річки за Осташівським ставом становить 3-6 м (залежно від річкової долини), глибина від 0,3 м до 0,5 (0,7) м. Швидкість течії, в різних частинах річища, постійно змінюється. Проходячи місто, Уманка протікає через села Гродзеве, Гереженівка, Сушківка і Заячківка, де в місці злиття з річкою Ятрань утворює Заячківський ставок з крутими берегами і виходами граніту на поверхню. Площа ставка 80 га, об'єм води 1893 м³, глибина 2,1 м.

Таким чином, водогосподарські споруди повністю зарегулювали р. Уманку з притоками і трансформували її заплаву. Як і більшість річок Правобережної України, заплавної тип місцевості річки Уманки, ставками перетворений в ставково-заплавний. Зарегульованість днища долини призвела до втрати повеней, замулення і зникнення джерел; майже втрачена природна здатність річки до самоочищення і самовідтворення.